

Кыркбаева Г.Н.

**ЛЕКСИКАДАГЫ СИСТЕМАЛУУЛУК: «СЕМАНТИКАЛЫК ТАЛАА»
ЖАНА «ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ТОП» ТҮШҮНҮКТӨРҮ**

Кыркбаева Г.Н.

**СИСТЕМНОСТЬ В ЛЕКСИКЕ: ПОНЯТИЯ «СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ» И
«ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ГРУППА»**

G.N. Kyrkbaeva

**CONSISTENCY IN VOCABULARY: THE CONCEPT OF «SEMANTIC FIELD»
AND «LEXICO-SEMANTIC GROUP»**

УДК: 81 272

Макалада тилдин лексикалык деңгээлиндеги системалуулукка карата окумуштуулар тарабынан айтылган ар кыл пикирлер, көз караштар туурасында сөз болот. Мындан тышкары тил илиминдеги система, структура түшүнүктөрү иликтенет. Лексикадагы системалуулуктун мисалы катары “семантикалык талаа” жана “лексика-семантикалык топ” түшүнүктөрү каралган. Аталган түшүнүктөрдүн окшош жактары жана принципиалдуу айырмачылыктары ачылып берилген.

Негизги сөздөр: лексика, система, структура, системалуулук, семантикалык талаа, лексика-семантикалык топ, парадигма.

В данной статье рассматриваются мнения и взгляды ученых касающиеся системности на уровне лексики. Анализированы понятия система и структура с точки зрения лингвистики. В качестве примера системности в лексике рассматриваются такие понятия как “семантическое поле” и “лексико-семантическая группа”. Также анализируются их схожие признаки и принципиальные различия.

Ключевые слова: лексика, система, структура, системность, семантическое поле, лексико-семантическая группа, парадигма.

This article discusses the opinions and views of scientists regarding the system at the levels of vocabulary. Analyzed the concepts of system and structure from the point of view of linguistics. As an example of consistency in the vocabulary deals with concepts such as “semantic field” and “lexico-semantic group”. Also analyzes their similarities and differences.

Key words: vocabulary system, structure, system, semantic field, lexico-semantic group, paradigm.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башынан тартып жалпы тил илиминде структурализм багыты пайда болгондугу маалым. Аталган багыттын пайда болуп, өнүгүүсү тил илиминин тарыхында белгилүү тилчи-окумуштуу Фердинанд де Соссюрдун илимий концепциясынан башат алат. Анткени окумуштуу тилдик белгилердин бири-бири менен өз ара мамилеге кирүүсү белгилүү ырааттуулук, система аркылуу жүзөгө ашарын ар тараптуу далилдөөгө аракет кылган. Мындай системанын эки жактуулугу синтагматика менен парадигматиканын каршы коюлушу аркылуу түшүндүрүлгөн. Тагыраак айтканда, синтагматикалык мамиледе тилдик элементтер түз сөзүктүү, ырааттуу тартипте каралса, ал эми парадигматикалык мамиле кеңири парадигмадан белгилүү бир тилдик элементтин тандалып алынышы катары карал-

ган. Демек, тил илиминдеги структурализм багытынын жактоочулары тилди структура катары, жөнөкөй тил менен айтканда, бири-бири менен шартталышкан, бири-бирине көз каранды кубулуштардын бүтүндүгү катары кабылдашып, тилдик компоненттердин өз ара мамилеге кирүүсүн изилдөөнү башкы максат катары эсептешкен. Тилди структура катары мүнөздөө менен катар, аны система катары да кароо салты бар. Тил илиминде “структура” жана “система” түшүнүктөрү айрым учурда бир эле түшүнүк катары каралса, айрым учурларда бири-бирине маанилик жактан жакын, бирок өз ара айырмаланган түшүнүктөр катары да каралат. Окумуштуу Ф.П.Филиндин көз карашында, система бири-бири менен өз ара тыгыз, органикалык байланыштагы компоненттердин (тилдик субстанция менен тилдик байланыштардын) комплекси болсо, структура ошол компоненттердин ортосундагы байланыштын өзү катары чечмеленет [5, 13-б.]. Келтирилген пикирге үндөш эле пикир окумуштуу Л.Н. Засорина тарабынан да айтылган. Анын пикиринде, система – структуралык жактан уюшулган, өз ара байланыш-кагыштагы, өз ара шартташкан элементтердин жыйындысы, ал эми ошол системанын алкагындагы элементтердин өз ара байланыштарынын белгилүү тартиби, ырааттуулугу структура катары түшүндүрүлгөн [1, 6-б.]. Ушул өңүттөн алып караганда, тил татаал системаны элестетип, анын элементтеринин ортосундагы байланыштардын бир тектүү эместигинен улам, элементтердин чакан топтору, же подсистемалар бөлүнүп чыгат. Кээ бир подсистемалар бири-бирине баш ийип иерархиялык катышта болсо, айрымдары параллель катышта туруп кызмат аткарат. Тилдин мындай табияты аны системалардын системасы катары мүнөздөөгө, аны деңгээлдерге жана ярустарга бөлүп кароого негиз түзөт.

Тилдин башка деңгээлдери менен катар анын лексикалык жана лексика-семантикалык деңгээлдери бар экендиги белгилүү. Лексикалык деңгээлдин бирдиги катары сөз, салттуу түрдө лексема деп аталган анын формалары менен маанилеринин жыйындысы эсептелет. Ал эми сөздүн лексика-семантикалык варианты лексика-семантикалык деңгээлдин, ошону менен бирге мазмундун эң кичине бирдиги катары семасиологиянын изилдөө предмети болуп саналат. Лексикологиянын тил илиминин өз алдынча бөлүмү

катары калыптанып өнүгүүсүнө тилди система жана структура турпатында кароо жана ушундан улам анын денгээлдерге, ярустарга бөлүштүрүү аракети түздөн-түз таасир тийгизген. Тилди система катары карап изилдөө алгач фонетиканын алкагында жүргүзүлүп, андан соң системдүү изилдөө башка денгээлдерде да колдонула баштаган. Ошондой болсо дагы лексиканы система катары кароонун тууралыгына кошулбаган көз караштар да болгондугун баса белгилөөгө болот. Мындай көз караштар, биринчи кезекте, лексиканын тилдин башка денгээлдеринен болгон спецификалык өзгөчөлүгүнө, атап айтканда, лексиканын кендигине, анын бирдиктеринин ар кылдыгына, динамизмине, лексиканын ички уюшулушунун татаалдыгына, сөздөрдүн семантикалык варианттуулугуна, көп маанилүүлүгүнө байланыштуу келип чыккан деген ойдобуз. Бирок мезгилдин өтүшү менен тилдик башка денгээлдердей эле лексика дагы системалуулукка ээ экендигин ар тараптуу далилдеген көз караштар пайда болуп, лексикадагы системалуулук андагы микросистемалардын өз ара ырааттуу байланышы аркылуу далилденип келет. Мындай микросистемаларга тематикалык, лексика-семантикалык топтор, синонимдик катарлар, антонимдик жуптар жана башкаларды киргизүүгө болот. Демек, лексикада бирдиктүү структуранын, жалпы иерархиянын жоктугуна карабастан, элементтердин өз ара карым-катнашка кирүү, байланышта болуу өңдүү универсалдуу принциптер бар экендиги талашсыз. Сөз болуп жаткан маселеге байланыштуу окумуштуу В.Н. Прохорованын: “Тигил же бул тилдин лексикасын, бир жагынан, бири-бири менен жарым-жартылай катыштагы, экинчи жагынан, жарым-жартылай чектешкен лексикалык микроструктуралар катары да эсептөөгө болот” - деген пикирин келтирүүгө болот. Аты аталган окумуштуу оюн жыйынтыктап келип, лексикадагы системалуулукту, иерархияны чексиз түз сызыктуу ырааттуулук катары кароого болбостугун баса белгилейт да, сөздөрдүн ортолорундагы байланыш-катыштын бир тектүү эместигин кошумчалоо менен, төмөндөгүдөй топторду болуп көрсөтөт:

1. структура-морфологиялык байланыштар;
2. структура-синтагматикалык байланыштар;
3. семантикалык байланыштар өз кезегинде төмөндөгүдөй топторду түзөт:
 - а) семантикалык талаа же сөздөрдүн лексика-семантикалык топтору;
 - б) сөздөрдүн синонимдик катарлары;
 - в) синонимдик талаалардын курамына жана сөздөрдүн синонимдик катарларына таасирин тийгизүүчү антонимдик катыштагы сөздөр;
 - г) сөздөрдүн түз жана өтмө маанилеринин катыштыгын, алардын көп маанилүүлүккө ээ болушун чагылдырган байланыштар [3, 63-б.].

Мында сөздөрдүн лексика-семантикалык топтору түшүнүгүнүн маанилик чегин аныктап, тактап алуу кызыгуу жараткан башкы маселе катары эсептелет. Анткени, биздин жеке көз карашыбызда, сөздөрдүн лексика-семантикалык топтору түшүнүгү

лексикологияда активдүү колдонулган түшүнүк экендигине карабастан, тил илиминде мындай топторду бөлүп алуунун жалпыга бирдей кабыл алынган критерийлери иштелип чыга элек. Ушундан улам сөздөрдүн лексика-семантикалык топтору түшүнүгүн бул түшүнүккө маанилик жактан жакын “семантикалык талаа” түшүнүгүнөн айырмалап алуу зарылчылыгы туулат.

“Семантикалык талаа” термини тил илиминде Г.Ипсен тарабынан 1924-жылы киргизилген. Орус тил илиминде семантикалык талаа теориясы жалпы идеянын бири-бири менен байланышкан көз караштардын маанилүү деп саналган варианттарын камтый тургандыгына байланыштуу айтылган көз караштар арбын. “Семантикалык талаа” түшүнүгүнүн маңызын аныктоого карата окумуштуулардын төмөндөгүдөй пикирлерин да кошумчалап кетүүгө болот. Маселен, окумуштуу Й.Трирдин концепциясында “семантикалык талаа” түшүнүгү иерархиялык тартиптеги ырааттуулук катары түшүндүрүлгөн. Тагыраак айтканда, окумуштуунун пикиринде, тигил же бул тилдин сөздүк курамы ири сөздүк талааларга, өз кезегинде мындай ири талаалар андан да майда талааларга бөлүнүп отуруп, акырында майда бирдиктерге, же болбосо сөздөргө чейин жетип, концептуалдуу же семантикалык талаанын ар бир бөлүгү маанилик жактан бири-бири менен байланышкан сөздөр менен толукталат. Ал эми окумуштуу Г.Ипсен “семантикалык талаа” түшүнүгүн, биринчи кезекте, маанилик жана грамматикалык жалпылык аркылуу бириккен, этимологиялык жактан бири-бири менен байланышкан сөздөрдүн жыйындысы катары карайт. Окумуштуунун ою боюнча, мындай талаага кирген сөздөр образдуу айтканда, мозаиканы элестетип, б.а. ар бир сөз өз алдынча маанилик оттенекко ээ болуп турганы менен, жалпысынан маанилик биримдикке баш ийип турушат. Ал эми В.Порциг этиш жана субъект же сын атооч жана зат атооч сөздөрдүн өз ара айкашуусун “синтаксистик талаалар” деп атоо менен, алардын лексикалык маанилерин жана синтаксистик жактан айкашуу моделдерин семантикалык биримдиктин шарты катары караган. Сөз болуп жаткан түшүнүк Ш.Балли жана А.П.Клименко өңдүү окумуштуулар тарабынан “ассоциативдик талаа” түшүнүгү катары чечмеленген. Атап айтканда, “ассоциативдик талаа” аты аталган окумуштуулар тарабынан информанттын аң-сезиминде стимул-сөздөн улам жаралган көп сандаган сөздөрдүн бүтүндөй катарлары катары аныкталган.

Жогоруда белгиленип өткөндөй, лексика-семантикалык топ түшүнүгүнө карата тил илиминде бирдиктүү эреже жок. Сөздөрдүн кайсы бир лексика-семантикалык тобуна тигил же бул сөздү киргизүү ар кандай критерийлердин негизинде ишке ашырылып жүрөт. Орус тил илиминде бул маселеге карата В.И. Кодуховдун: “Сөздөрдүн грамматикалык, сөз жасоочулук жана стилдик топтору менен катар, тигил же бул тилдин лексикасында сөздөрдүн алардын лексикалык маанилери боюнча, атап айтканда, маанилеринин бир өңчөйлүгүнө, жакындыгына карап

бириккен топтору да бар. Маселен, көз, мурун, кол, бут, баш өңдүү сөздөр адамдын дене мүчөлөрүн атаган сөздөр катары бир топко киришет. Демек, сөздөр лексикалык маанилерине карап лексика-семантикалык топторго биригишет. Ал эми сөздөрдүн лексикалык маанилерине карап топторго биригиши тигил же бул түшүнүктөрдүн байланыштарына негизделет [2, 5-б.]. Ал эми окумуштуу Ф.П.Филин: “Эки андан көп сөздөрдүн лексикалык маанилери боюнча биригиши лексикалык-семантикалык топту түзөт” - деген көз карашты айткан [5, 230-б.]. Окумуштуу мындай топторго синонимдерди, антонимдерди сөздөрдүн семантикалык жалпылыкка, байланышка негизделген башка топторун киргизүүгө болорун белгилеген. Ошондой болсо дагы семантикалык талаа, лексика-семантикалык топ түшүнүктөрүнүн принципаалдуу айырмачылыктарын атап көрсөтүүгө келгенде, окумуштуулар ар кандай айырма, өзгөчөлүктөрдү бөлүп көрсөтүшөт. Маселен, И.П. Слесарева лексика-семантикалык топ түшүнүгүн синонимдик катар менен семантикалык талаа түшүнүктөрүнүн ортосундагы түшүнүк катары мүнөздөгөн [4, 45-б.]. Бул көз караштан аты аталган окумуштуунун лексика-семантикалык топту семантикалык талаанын бир бөлүгү катары карагандыгын баамдоого болот. Биздин пикирибизде да, лексика-семантикалык топ семантикалык талаанын бир бөлүгү катары эсептелет. Айталы, “Адамдын сырткы келбети” семантикалык талаа болсо, ал эми кара көз, мурутчан, ак сакалдуу, кырдач мурун, шыңга бой, кең далы, келбеттүү өңдүү сөздөрдүн жыйындысы лексика-семантикалык топту түзөт.

Соңку мезгилдерде кыргыз тилиндеги ар бир сөз түркүмүнө мүнөздүү лексика-семантикалык топторду изилдөөгө болгон кызыгуунун артышы тилдин лексикалык системасын изилдөөгө ырааттуулук киргизүү аракети менен түшүндүрүлөт. Мындан тышкары лексика-семантикалык топторду түзүп чыгуу, аларды иликтөө бир катар практикалык мүнөздөгү зарылчылык-өбөлгөлөр аркылуу шартталгандыгын айтууга болот. Маселен, кыргыз тилин башка улут өкүлдөрүнө бөтөн тил катары окутууда кыргыз тили-

нин лексикалык системасын башка тилдердин лексикалык системаларына салыштыруу аркылуу анын спецификасын ачып көрсөтүүдө лексика-семантикалык топтордун ролу чоң экендиги айтпаса да түшүнүктүү. Себеби лексика-семантикалык топторду изилдөө бир беткей тилдик гана маселе болуп эсептелбестен, анын психологиялык өнүгү да бар экендигин эске алуу зарыл. Башкача айтканда, бири-бири менен материалдык, предметтик маанилер, ошондой эле ассоциативдик байланыштар аркылуу лексика-семантикалык топторго бириккен сөздөрдү окутууда, аларды эске тутууда сөздөрдүн лексика-семантикалык топтордогу системалуу байланыштары чоң мааниге ээ. Лексика-семантикалык топторго мүнөздүү ырааттуулук, системалуу байланыштар кыргыз тилинин лексикасына байланыштуу көлөмдүү материалды өздөштүрүүдө белгилүү ырааттуулуктун, тартиптин сакталышына түздөн-түз өбөлгө түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, лексика-семантикалык топ жана семантикалык талаа бири-бири менен тыгыз байланыштагы категориялар катары эсептелгени менен, өздөрүнүн масштабдары боюнча айырмаланышат: семантикалык талаа лексика-семантикалык топту өзүнө камтыган кеңири түшүнүк болуп эсептелсе, эреже катары, бир сөз түркүмүнө кирген сөздөрдүн жыйындысынан турган лексика-семантикалык топ түшүнүгү, өз кезегинде синонимдик катарлардан куралат. Ал эми мындай иерархиялык тартип лексиканын микросистемаларынын белгилүү бир структурага ээ экендигинен кабар берет.

Адабияттар:

1. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. - М., 1974.
2. Кодухов В.И. Введение в языкознание. - М., 1987.
3. Прохорова В.Н. Русская терминология: лексико-семантическое образование. - М., 1996.
4. Слесарева И.П. Проблемы описания и преподавания русской лексики. - М., 1980.
5. Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов. - София, 1957.

Рецензент: д.филол.н. Кенжебаев Д.О.